

Христина Дейкова
Институт за български език – БАН, София

КЪМ БЪЛГАРСКАТА ДИАЛЕКТНА ЕТИМОЛОГИЯ (ИЗ ПРАКТИКАТА В „БЪЛГАРСКИЯ ЕТИМОЛОГИЧЕН РЕЧНИК“)

Abstract: The important role of dialectal lexis in the modern etymology defines the term *dialectal etymology*. In the “Bulgarian etymological dictionary” that includes broad layers of dialectal words various specific cases of dialectal etymology are worked out. In this paper the origin of some individual dialectal words is explained considering phonetic, word formation and semantic aspects of the analysis.

Keywords: Bulgarian dialectal etymology, formal and semantic changes, borrowing, semantic calques

Известно е, че „Българският етимологичен речник“ (БЕР) се отличава от останалите етимологични речници на славянски езици с това, че обхваща максимална по обем част от българския речников състав, като се отделя особено внимание на диалектната лексика. Привличането на богат диалектен материал е от безспорно значение за етимологичните изследвания, като принципната роля на диалектната лексика в съвременната етимология дава основание на изследователите да говорят за *диалектна етимология* (Варбот 2012: 196). Терминът се прилага обикновено към два типа етимологични изследвания – при етимологизиране на собствено диалектна лексика и при привличане на диалектна лексика в рамките на етимологичния анализ на книжовни думи, на праезикови форми или на думи от родствени езици (Варбот 2012). В БЕР намират широко приложение и двата типа диалектна етимология, като включването на широки пластове диалектна лексика от цялото българско езиково землище поставя за решаване различни проблеми, свързани със спецификата на диалектния материал. Тук ще се спрем на произхода на някои отделни диалектни думи (включително групи от диалектни думи, организирани по определен начин)¹, етимологизирането на които разкрива различни особености, свързани с фонетичния, словообразователния и семантичния аспект на анализа. Думите получават за пръв път етимологично обяснение в рамките на БЕР.

¹ Диалектните лексеми са ексцерпирани от Диалектния архив на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН. Позоваването на източниците е по архивните материали.

Един от основните източници на диалектна лексика е устното народно творчество, като много често това е народнопесенният фолклор. При етимологизуването на диалектни думи, засвидетелствани в текстове от народни песни, изследователят разполага обикновено с достатъчен контекст, необходим за точното семантично тълкуване на думата (като първа стъпка в процеса на етимологичния анализ). Трудностите в тези случаи обаче произтичат от характера на илюстративния контекст, а именно – от специфичното стихосложение на народнопесенния текст, свързан с ритъма на мелодията. Често пъти именно по ритмични причини думите в народните песни са подложени на фонетично опростяване от различен тип, както и на структурно-словообразователни промени, които отдалечават в значителна степен думата от първоначалната ѝ форма. А поради многократното възпроизвеждане на народните песни през вековете от различни народни певци се стига дори до словесни деформации. Като пример ще посочим диалектната дума **тѡнче** ср. р., регистрирана в текстове от народни песни (предимно в редуцирания ѝ фонетичен облик **тѡнчи**) със значение ‘малък съд за вино’. Срв. откъси от текстове на народни песни: *Дѣ сѣ нѣгльсѣ зѣ трѣстѣ свѣтъ / дѣ нѣгльсѣ трѣстѣ бѣли ѡтъ / дѣ сѣ нѣгльсѣ зѣ двѣст ѡ кѹмъ / пу кѡн ѡ рѡн ѡнъ пу тѡнчи вѣну*. (Габрово, СБНУ 26: 48); *Завърти се, Кѣн ѡ, / кѣмто лавицата, / че ми подай, Кѣн ѡ, / жѣлтото тѡнчи, пѣлно със вино* (Трявна, НПСБ: 859); срв. и **тончи** в текст от народна песен: *Бѣлгѣрскѣтъ свадбѣ лесну съ пусрещѣ: / нѣ секигу свата се със тончи вину, / се със тончи вину и с кончи хранину*. (Лазарци, Еленско, СБНУ 27: 144). В сп. „Българска етнология“, 1990, № 2, с. 55 е отбелязана вече извън контекст и форма за мн. ч. **тончета**, тълкувана ‘керамични съдове за ракия’. Смятаме, че тази диалектна дума може да се обясни, като се изведе от изходно **стѡмниче* или диал. *стѡвниче*, умалително от *стѡмна* ‘тесногърлест глинен съд с дръжка, в който носят и държат вода за пиене’, диал. *стѡвна* (ранна заемка от стгр. *στάμνος* ‘съд за вино’, вж. БЕР 7: 476 – 477). Думата е претърпяла следните **фонетични и структурно-словообразователни промени**: изпадане на неударено *-и-*, опростяване *-мнч-* > *-нч-* (при изходно **стѡмниче* > **стѡмнче* > **стѡнче*) или *-внч-* > *-ѣнч-* (през степен с билабиално *ѣ*) > *-нч-* (при изходно *стѡвниче* > **стѡѣнче* > **стѡнче*) и декомпозиция на началното *с-*, схванато като предлог (поради сливането му с удвоения предлог *със* в предложно съчетание **със стѡнче*), срв. по-горе текста от народна песен (от Лазарци, Еленско). Подобни фонетични промени е претърпяла например и народната дума *мѣнче* ‘малък меден съд за вода, котле’, което е от *мѣдниче*, умалително от *мѣдник* ‘меден котел’, с изпадане на неударено *-и-* и опростяване на групата *-днч-* > *-нч-* (срв. БЕР 3: 769).

В други случаи се подлагат на етимологичен анализ единично засвидетелствани в отделни говори диалектни думи (при това без илюстративен контекст в архивните източници), обяснението на които е затруднено поради тяхната изолираност. Индивидуалността на подобни диалектни думи налага комплексно анализиране (на фонетично, словообразователно и семантично

равнище) чрез съотнасяне с думи от други диалектни системи или с думи от общонародния език, които показват някаква общност във формалния и семантичния си развой. В резултат на различни **фонетични промени** са възникнали например диалектните думи **тòпав**, **тòфка** и **тòфтам**.

Диал. **тòпав** ‘несръчен’ (от Крайници, Дупнишко) може да се обясни чрез затвърдяване на *т-* от първично **тъòпав*, вариант на *къòпав* (произв. от диал. *къоп* ‘куц, сакат’, заето от старорум. рефлекс на лат. *cloppus* също, вж. БЕР 3: 242 – 243), с *тъ-* вм. *къ-*. За субституцията на *къ-* с *тъ-* в заети думи сравни *тюлаф* ‘покривало за лице’ (от Попли, Долнопреспанско), вариант на *кюлаф* ‘фуниевидна шапка’ (от тур. *külâh*, от персийски), диал. *тюкюрт* ‘сяра’, вариант на *кюкюрт* (от тур. *kükürt*) и др. (Тодоров 1994: 301). За затвърдяването на *тъ-* в *т-* (отново в заети думи) сравни диал. *туфèк* ‘пушка’, вариант на диал. *тюфèк* също (от тур. *tüfek*, вж. БЕР 8, под печат, под *туфèк*¹), диал. *туфлèк* ‘дюшек’, вариант на разг. и диал. *тюфлèк* също (от тур. *tüflek*, вж. БЕР 8, под печат, под *туфлèк*) и др. Като семантичен аргумент могат да се посочат засвидетелстваните в различни диалекти значения ‘несръчен’, ‘тромав, бавноподвижен’, ‘недъгав, неспособен’, ‘негоден’ на *къòпав* (вж. БЕР 3: 242, под *къоп*).

Диал. **тòфка** ‘бучка сирене’ (от Девесилица, Крумовградско) може да се обясни, като се свърже с диал. *тòпка*, засвидетелствано със същите и подобни диалектни значения: ‘бучка сирене, сол или пръст’ (Ляски, Гоцелчевско), ‘бучка бито сирене’ (Парил, Гоцелчевско), ‘бучка бито сирене’ (Костандово, Велинградско), ‘бучка пръст’ (Баничан, Гоцелчевско) и под., както и с *тòпкъ* ‘бучка бито сирене’ (Банско). Думата е възникнала в резултат на дисимиляция *-пк-* > *-фк-*. Изходното *тòпка* ‘бучка сирене’ е еднакво с *тòпка* ‘валчест, кълбест предмет; предмет с подобна форма от кожа, каучук и др., който се използва за игра’ (производно с наставка *-ка* от *топ* разг. ‘топка’, диал. ‘бучка сирене; бучка пръст’ и под., от тур. *top* ‘топка; кълбо; сфера; закръглена част на нещо’, срв. БЕР 8, под печат, под *топ*² и *тòпка*).

Диал. **тòфтам** ‘натрупвам на буца (сняг или кал)’ е засвидетелствано само в Самоков. За разлика от горните два примера, които остават изцяло изолирани, в този случай е регистрирано и словообразователно гнездо, в което думата влиза: сравни производните *тòфтав* ‘клизав’, *натòфтувам* ‘натрупвам на буца, напластявам кал или сняг по подметките си’, *стòфтува* ‘натрупва, степва’, *стòфтува се* ‘натрупва се (сняг по обувките)’, все от Самоков и Самоковско. Смятаме, че диал. *тòфтам* би могло да бъде получено отново в резултат на дисимиляция, този път с промяна *-пт-* > *-фт-* (както например в диал. *фтйца* от *птйца*), от **тòптам*, незасвидетелстван продължител на праслав. **tap̥tāti* (срв. срхр. *тòптати*, *тòпнѣм* ‘тропам; тупам’, рус. *топ-тáтъ*, *топчý* ‘тъпча, мачкам, газя; стъпквам’, укр. *топтáти*, *топчý* ‘тъпча, газя’, белорус. *тантáць*, *танчý* ‘тъпча, газя’), производно от праслав. **tapāti* (с продължител бълг. диал. *тòпам* ‘удрям, бия’ и др., вж. БЕР 8, под печат, s.v.). Би могло да се допусне обаче и друго обяснение, а именно, че диал.

тофтам е от диал. *тѣптам* ‘тъпча, газя’ (вариант на *тѣптѣ* ‘тъпча’, вж. БЕР 8, под печат, s.v.) с диал. -о- от стб. -ѣ- (доколкото в самоковския говор освен редовния рефлекс *a* от стб. -ѣ- се среща и рефлекс *o* от стб. -ѣ-), като думата е претърпяла същата дисимилационна промяна -пт- > -фт.

Със значителни трудности е свързано етимологизиването на думи от социалните български говори, най-вече от тайните занаятчийски езици. Една част от лексиката на тези говори е от чужд произход (заемки предимно от съседните балкански езици) или е резултат от семантично калкиране по думи от съседни езици, а друга част – думи, претърпели семантична деривация (често пъти с не съвсем ясна мотивация).

Диал. *тѣма* ‘майка’ е дума от тайния мешчровски (дюлгерски) език (Брацигово, СББКД 2: 25). Тя може да се обясни като алегроформа, получена чрез срастване и съкращаване на началното *jo-* в албанското съчетение (*jo*)*t ëmë*, букв. ‘твоята майка’ (за конструкцията срв. АлбГрам 1: 240), което е от *ëmë* тоск. ‘майка’ (Майер 1891: 10) и притежателното местоимение за 2 л. ж.р. *jote* ‘твоя, ти’.

Диал. *тѣргъч* ‘мъж’ е дума от тайния мешчругански говор (Гърмен, Лещен, Гоцеделчевско). Вероятно тя представя вариант с неударено ъ от *a* на **тѣргач*, производно с агентивен суфикс -ач от диал. *тѣргам* ‘потеглям, тръгвам, отивам’, еднакво по произход с общобълг. *трѣгвам*, *трѣгна* също, получено в резултат на семантичен развой на домашна почва от нар. *тѣргам* ‘дърпам, тегля, скубя’ (< праслав. **tǫrgāti*). Предполагаме, че вътрешната форма на думата е била ‘този, който потегля, поема на път, тръгва’, с последвал семантичен развой > ‘този, който тръгва на гурбет’ > ‘мъж’ (в миналото на гурбет са ходили само мъжете).

Като омоним на *тѣргъч* (**тѣргач*) ‘мъж’ се явява думата *тѣргач* ‘кантар’, която е също от таен дюлгерски говор (СБНУ 16 – 17/1: 858). Тя е сродна с по-горе обяснената, но е получена като производно с наст. -ач от диал. *тѣргам* ‘меря, измервам, тегля’ (Геров; Кукуш; Църско, Битолско; Костурско), което също е еднакво по произход с *тѣргам* ‘дърпам, тегля, скубя’ (< праслав. **tǫrgāti*), но е резултат от семантично калкиране на тур. *çekmek* ‘тегля, дърпам, влача’ и ‘поставям на кантар, тегля, меря’ (Дейкова 2015: 95). От същия диалектен глагол е образуван и девербативът *тѣрга* ‘ока (турска мярка за обем и вместимост, но много често и за тежина = 1200 г)’ от таен шивашки говор (Дебърско).

Друг проблем при етимологизиването на диалектни български думи е свързан със заемаването в условия на непосредствен езиков контакт (между диалектите на контактните езици). Често пъти откриването на съответния диалектен чуждоезиков етимон се натъква на трудности от обективен характер, свързани с липсата на достатъчно диалектен материал от изходния език/диалект. Като пример можем да посочим диал. бълг. *тънтѹк* ‘мълчаливец’ (от Силистренско, гребенски говор). Предполагаме, че то е от незасвидетелствано производно на рум. диал. *tînt*, вариант на *tont* ‘глупак, простак, негодник’,

заето, от своя страна, в бълг. *тòнко* м. разг. остар. ‘глупав, наивен човек’ (вж. БЕР 8, под печат, s.v.). За предполагаемата изходна румънска диалектна форма може да се приведе рум. диал. *tontóc* ‘неприветлив, навъсен, враждебен, сърдит’, производно от *tont* (вж. PPE 11/A 3-A, 1983: 408 – 409), както и словообразователните варианти *tărăntóc* и *tărăntúc* ‘прост, глупав, слабоумен; халосан, завеян, замаян; смутен, объркан’ (вж. PPE 11/A 2-A, 1982: 118). За преосмислянето на значението думата може да се сравни с диал. *тунѹк* прил. неизм. (от тур. диал. *tunuk* ‘невесел, тъжен, мрачен, унил; блед’, вж. БЕР 8, под печат, s.v.) със значения ‘мълчалив, мрачен’ (Смолянско, Асеновградско), ‘скупен, мълчалив човек’ (Хасково), от една страна, и ‘тъп, глупав’ (Хвойна, Павелско, Асеновградско), от друга.

Приведените примери представят специфични случаи на т.нар. диалектна етимология, свързани с решаването на различни проблеми при етимологизирането на отделни диалектни думи или на групи диалектни думи от различни говори. Комплексната работа върху многотомния „Български етимологичен речник“ позволява подобни специфични случаи да бъдат съотнасяни и обобщавани, което е от безспорно значение за етимологичната лексикографска практика.

ЛИТЕРАТУРА

- АлбГрам 1:** *Gramatika e gjuhës shqipe. Vëllimi 1. Morfologjia*. Tiranë: Botim i Akademisë së Shkencave, 2002.
- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. 1–. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1971–.
- Варбот 2012:** Варбот, Ж. Ж. О специфике диалектной этимологии. – В: Варбот, Ж. Ж. *Исследования по русской и славянской этимологии*. Москва – Санкт-Петербург: Нестор – История, 2012, с. 195 – 201.
- Дейкова 2015:** Дейкова, Х. О некоторых проблемах этимологизации болгарской лексики в „Болгарском этимологическом словаре“. – В: *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. Материалы III Международной научной конференции Екатеринбург, 7 – 11 сентября 2015 г.* Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2015, с. 93 – 95.
- Майер 1891:** Meyer, G. *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1891.
- PPE:** *Dicționarul limbii române. Serie nouă*. București: Academia Română, 1965–.
- Тодоров 1994:** Тодоров, Т. Ат. *Етимологични етюди. Произход на български думи*. София: Диос, 1994.

ИЗТОЧНИЦИ

Геров: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 5. София: Български писател, 1975 – 1978 (фототипно издание).

НПССБ: Стоин, В. *Народни песни от Средна Северна България*. София, 1931.

СбБКД 2: *Сборник на Българското книжовно дружество в София*. Т. 2. София, 1902.

СбНУ: *Сборник за народни умотворения и народопис*. Т. 1–. София, 1889–.

